Abdullah Bosnevî'nin Vahdet-i Vücûda Dair Bir Risalesi ya da Kitâbü Tehakkuk*

Birgül BOZKURT**

Öz

Bu çalışmada, 17. yüzyılın Osmanlı dönemi mutasavvıflarından Abdullah Bosnevî'nin (1584-1644) *Kitâbü tehakkuki'l-cüz' bi sureti'l-küll ve zuhûri'l-fer' alâ sureti'l-asl* adlı risalesini inceledik. Üç varak ya da altı sayfa olan bu risalesinde Bosnevî, Muhyiddin İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye* adlı eserinde yer alan bir şiirinden yola çıkarak İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd düşüncesini kısa ve öz bir biçimde ortaya koymaya çalışmıştır. Biz çalışmamızda, Bosnevî'nin bu risalesini öncelikle şekil, içerik ve kaynakları açısından değerlendirdik. Sonrasında Bosnevî'nin İbn Arabî'nin bu şiirine dair yaptığı açıklamaları, Bosnevî'nin diğer bazı risalelerinden, İbn Arabî'nin görüşlerinden ve bu konularla ilgili diğer araştırmalardan yararlanarak izah etmeye ve yorumlamaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Bosnevî, İbn Arabî, Vahdet-i Vücûd, İslam Düşüncesi, Tasavvuf.

ABDULLAH BOSNAWÎ'S TRACTATE CONCERNING AL-WAHDAT AL-WUJUD OR *KITAB TAHAKKUK*

Abstract

In this study, we have analyzed Abdullah Bosnawî's tractate entitled *Kitab Tahakkuk al-Cuz' bi Surat al-Kull wa Zuhûr al-Far' alâ Surat al-Asl*. Abdullah Bosnawî (1584-1644) is one of the Sufis of the Ottoman period in 17th century. In his tractate, which arising from three leafs or six pages, Bosnawî tried to present Ibn Arabî's famous thought *al-wahdat al-wujud* with reference to the poet in Ibn Arabî's *Futûhat al-Makkiyye*. In our study, firstly we have evaluated this Bosnawî's tractate in terms of form, content and resources. After than we have explained and interpreted Bosnawî's comments coupled with Ibn Arabî's poet under cover of Bosnawî's other tractates, Ibn Arabî's remarks and other researches related to these subjects.

Keywords: Abdullah Bosnawî, Ibn Arabî, Al-Wahdat Al-Wujud, Islamic Thought, Tasawwuf.

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 30.09.2015; Yayın Kurulu ve Hakem Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayıma Kabul Edildiği Tarih: 20.04.2015

Giriş

Şerh yazmak, İslam ilimleri bünyesinde bir gelenek olmuş ve bu nedenle İslam dünyasında sayısı bilinmeyecek kadar şerh yazılmıştır. Bu şerhler, tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi temel İslamî ilimlere dair eserler kadar felsefî ve tasavvufî nitelikli eserler üzerine de yapılmıştır. Özellikle felsefî-tasavvufî nitelikli eserler, anlaşılması zor sembol ve mecazlar içermesi bakımından şerhlere

* Bu makale, 22-26 Mayıs 2015'te Ohrid/Makedonya'da düzenlenen "4. Uluslararası Bilim Kültür ve Spor Kongresi"nde sözlü olarak sunulan tebliğin, düzeltilmiş, ilaveler ve yeni fikirlerle genişletilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı.

daha fazla ihtiyaç duymuştur. Bu açıdan bakıldığında, bu alanın önde gelen isimlerinden Muhyiddin İbn Arabî'nin (ö.1240) çalışmaları büyük bir ilgi odağı olmuştur. İbn Arabî'nin düşüncesi İslam dünyasının neredeyse bütün coğrafyasında çeviri, şerh, telif (nazım ve nesir) ve tahkik niteliğinde yazılan eserlerle ele alınmış, yorumlanmış, irdelenmiş ve işlenmiştir. Bu çerçevede İbn Arabî'nin, üzerinde en çok durulan eseri *Fusûsu'l-Hikem* olmuştur ki, Abdullah Bosnevî (h. 992-1054 / m. 1584-1644) de bu esere şerh yazanlardan biridir. Ancak çalışmamıza konu ettiğimiz risalede Bosnevî, İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye* adlı eserinde yer alan bir şiirini ele almakta, bu şiiri şerh etmekte, İbn Arabî'nin diğer eserlerindeki fikirlerinden yararlanmakta ve kendisinin vahdet-i vücûd düşüncesine yönelik yaklaşımlarını kısa ve öz bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu yönüyle ele aldığımız risale İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd düşüncesi ile Abdullah Bosnevî'nin bu düşünceye dair yaklaşımlarını veciz bir biçimde vermek bakımından dikkate değerdir. Biz de bu çalışmamızda Bosnevî'nin hayatı ve eserlerine dair kısa bir açıklamadan sonra onun *Kitâbü tehakkuki'l-cüz' bi sureti'l-küll ve zuhûri'l-fer' alâ sureti'l-asl* adlı risalesini şekil, içerik ve kaynakları açısından değerlendirip, onun bu risalede İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye* adlı eserindeki bir şiirine dair yaptığı açıklamaları, Bosnevî'nin diğer bazı risalelerinden, İbn Arabî'nin görüşlerinden ve bu konularla ilgili yapılmış diğer araştırmalardan yararlanarak izah etmeye ve yorumlamaya gayret ettik. Bu çalışma başka bir açıdan İbn Arabî'nin vahdet düşüncesinin Bosnevî tarafından yorumunu da ele almış olmaktadır. Bosnevî'nin *Fusûs* şârihi olması ve İbn Arabî düşüncesine olan hâkimiyeti ile incelediğimiz risalenin vahdet-i vücûd düşüncesindeki varlık algısını tüm kavramlarıyla birlikte öz bir biçimde izah etmesi bu çalışmayı önemli kılmaktadır. İlaveten Bosnevî'nin, bir şiir üzerine ustaca yaptığı felsefî-tasavvufî yorumlar, varlık sorunsalına getirmiş olduğu açılımlar ve izahlar, ilim dünyasının istifadesine sunulmalıdır. Tasavvufî-felsefî bir meselenin şerhlerle geniş açılımlar bularak başka düşüncelere kapı aralaması, düşünce tarihinde hep olagelmiştir ve dikkate değerdir. Bu çalışma daha çok fikirler ve tahliller üzerine yoğunlaşarak yeni açılımlara ve bir şârihin katkılarına odaklanmıştır.

1. Abdullah Bosnevî'nin Hayatı ve Eserleri

17. yüzyıl Osmanlı döneminin önemli mutasavvıf ve şairlerinden Abdullah b. Muhammed Bosnevî, *Fusûsu'l-Hikem*'in hem Türkçe hem de Arapça şârihi olmakla meşhur olmuş bir düşünürdür. Tam adı Abdullah Abdi b. Muhammed el-Bosnevî er-Rûmî el-Bayramî'dir. Hilafet merkezinde "Bosnevî", "Şârihu'l-Fusûs", "Abdi Efendi", memleketi Rumeli'de ise "Gaibî" lakaplarıyla meşhur olmuştur. Hicri 992, miladi 1584 yılında Bosna'da doğan Bosnevî, tahsiline bu şehirde başlamış, daha sonra dönemin ilim ve kültür merkezi olan İstanbul'da devam etmiştir. Ailesi ve sosyal durumu hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız Bosnevî'nin İstanbul'a ne zaman geldiği ve burada nasıl bir eğitim aldığını bilememekteyiz. Ancak eserlerindeki geniş bilgi birikimi kendisinin felsefe, kelâm ve tasavvufî disiplinleri hakkıyla tahsil ettiğini göstermektedir.[1]

1 Mustafa Kara, "Abdullah Bosnevî", *DİA*, 1988, I, s. 87; Abdullah Kartal, "Bursa'da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî Hayatı Eserleri ve Bir Kasidesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Bosnevî İstanbul'daki eğitimini tamamladıktan sonra devrinin diğer bir ilim ve kültür merkezi olan Bursa'ya giderek orada Bayramî Melamîleri'nin önde gelen isimlerinden Hasan Kabaduz'a (ö.h.1010/1601) intisap etmiştir. Doğum tarihi ve hayat hikâyesi hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız bu isim, Melamîlik'in ruhuna uygun olarak terzilikle uğraştığı için "Kabaduz" lakabıyla meşhur olmuştur. Hasan Kabaduz'un eserleri de bulunmamaktadır. Ancak Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi Koleksiyonu 800 numaralı mecmuada iki mektubu vardır. Bunun yanı sıra Bosnevî, Şeyh Abdülmecit Halvetî'den de istifade etmiştir. Bosnevî'nin yaşadığı dönemin güçlü ve yaygın tarikatlarına ilgi göstermeyip Bursa'da yaşayan bir şeyhi tercih etmesi dikkate değer bir durumdur. Bu noktada akla gelen ilk ihtimal onun İbn Arabî düşüncesine yakınlığı ve bu düşüncenin de o dönemde daha çok Bayramî Melamîliği tarafından temsil edilmiş olmasıdır.[2]

Melamîlik'in Arap bölgelerinde tanınıp yayılmasında etkili olan Abdullah Bosnevî, hicri 1046 yılında hem hac hem de çeşitli kültürel ilişkilerde bulunmak amacıyla seyahate çıkmıştır. Bu doğrultuda önce Mısır'a oradan da Hicaz'a gitmiş, Hicaz'da hac vazifesini yerine getirmekle beraber üst düzey siyasi ve ilmi çevrelerle ilişkiler kurmuştur. Hac dönüşü Şam'a uğrayarak burada kendisini eserlerini şerh etmeye ve fikirlerini yaymaya verdiği Muhyiddin İbn Arabî'nin kabrini ziyaret etmiş ve onun kabri yanında münzevi bir hayat sürmüştür. Daha sonra Konya'ya gelip, İbn Arabî düşüncesinin önemli temsilcilerinden olan Sadreddin Konevî'nin (ö.1274) kabrini ziyaret etmiştir. Konya'da bulunduğu sırada hastalanmış ve hicri 1054 miladi 1644 yılında burada vefat etmiştir. Vasiyeti gereği Sadreddin Konevî'nin yanına defnedilen Bosnevî geride çok önemli öğrenciler de bırakmıştır. Bu öğrencileri arasında Şeyh Garsuddin Hüseynî, Şeyh Muhammed Mirza Dımeşkî Sûfî, Şeyh Muhammed Mekkî Medenî ve Seyyid Muhammed İbn Ebi Bekr Ukud bulunmaktadır.[3]

Dergisi, c. 6, sa. 6, Bursa 1994, s. 297; Ali Ekber Ziyai, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö.1054/1644) ve 'Sırr-ı Yakin' Risalesi", *Misbah Dergisi*, yıl 3, sa. 9, 2014, s. 82-83; Bekir Tatlı, "Fusûsu'l-Hikem Şârihi Abdullah-ı Bosnevî'ye (ö.1054/1644) Ait Bir Risale: Er-Risale Fi Temessüli Cibril", *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 6, sa. 15, 2005, s. 301; Bursa Mebusu Muhammed Tahir, "Şârihu Fusûs Abdullah Bosnevî", *Sırat-ı Müstakim*, c. 6, sa. 137, 7 Nisan 1326, s. 104. Bu son çalışma Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde Abdullah Bosnevî'ye dair olan bölümün aynısıdır. Ancak Tahir *Osmanlı Müellifleri*'nde Bosnevî'nin eser sayısını altmış olarak vermiş, *Sırat-ı Müstakim*'deki makalesinde ise yirmi sekiz olarak belirtmiştir. Bkz. ve krş. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri I-II-III ve Ahmed Remzi Akyürek Miftahü'l-Kütüb ve Esami-i Müellifin Fihristi*, haz. Mustafa Tatçı-Kemal Kurnaz, Ankara 2000, I, s. 43-49.

2 Kara, "Abdullah Bosnevî", s. 87; Kartal, "Bursa'da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî Hayatı Eserleri ve Bir Kasidesi", s. 298; Ziyai, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö.1054/1644) ve 'Sırr-ı Yakin' Risalesi", s. 82-83; Tatlı, "Fusûsu'l-Hikem Şârihi Abdullah-ı Bosnevî'ye (ö.1054/1644) Ait Bir Risale: Er-Risale Fi Temessüli Cibril", s. 301-302; Tahir, "Şârihu Fusûs Abdullah Bosnevî", s. 104. Muhammed Tahir, *Zeyl-i Şakayık* sahibi Şeyhî'nin naklettiğine göre Abdullah Bosnevî'nin mürşidinin Şeyh Muslihiddin Efendi olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Tahir, "Şârihu Fusûs Abdullah Bosnevî", s. 104 1. dipnot. Bosnevî'nin kendisinden istifade ettiği Şeyh Abdülmecid Halvetî'nin Abdülmecid Sivasî (1563-1639) olma ihtimali vardır. Nitekim Bosnevî'nin *Kasidetü Abdülmecid es-Sivasî* isminde, Abdülmecid Sivasî'nin gönderdiği bir kasidenin şerhi olan bir eseri bulunmaktadır. Bkz. Kartal, "Bursa'da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî Hayatı Eserleri ve Bir Kasidesi", s. 303.

3 Kara, "Abdullah Bosnevî", s. 87; Kartal, "Bursa'da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî, Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi", s. 298-299; Ziyai, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö.1054/1644) ve 'Sırr-ı Yakin' Risalesi", s. 83; Tahir, "Şârihu Fusûs Abdullah Bosnevî", s. 104.

Abdullah Bosnevî'nin farklı hacimlerde, Türkçe, Farsça ve Arapça olarak yazdığı altmışa yakın eseri bulunmaktadır.[4] Bu eserlerin büyük çoğunluğunun tasavvuf veya bir kısmının felsefî-tasavvuf başlığı altında değerlendirilmesi mümkündür. Bosnevî'nin en başta gelen eseri kendisinin "Şârihu'l-Fusûs" lakabını almasına neden olan ve Türkçe olarak kaleme aldığı matbu eseri *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fî manassâti hikemi'l-Fusûs*'tur. Bosnevî bu eseri hicri 1019 yılında tamamlamıştır. Abdullah Bosnevî'nin tasavvufî düşünce açısından en önemli özelliğinin İbn Arabî'ye ait olan *Fusûsu'l-Hikem*'i tercüme ve şerh etmiş olması düşünüldüğünde bu çalışmasının önemi ortaya çıkmaktadır. Kâtip Çelebi başta olmak üzere birçok âlim bu *Fusûs* şerhinden övgüyle bahsetmektedir. Bu şerh vahdet-i vücûd düşüncesinin temel ıstılahlarını on iki bölüm halinde incelemektedir. Konuların en önemlileri ise hatm-i velâyet, gayb-ı mutlak, a'yân-ı sâbite, hazerât-ı hamse, nübüvvet, velayet, risalet, ilm-i zâhir, ilm-i bâtın, mahabbet, vücûd, hakikat-ı Muhammediyye ve mürşid-i kâmildir. Abdullah Bosnevî, Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerle ilgili haberlerin kendi dilleriyle değil de Arapça bildirilmiş olmasını herkesin içinde bulunduğu toplumun dilini konuşması gerektiğine bir işaret olarak değerlendirmekte ve *Fusûs*'u bunun için Türkçe şerh ettiğini söylemektedir. Kitabın sonundaki açıklamada ise, tasavvufî merhaleden geçmeyen zaviye şeyhleri ve kürsü vaizlerinin bu eseri okumamaları gerektiğini hatırlatmaktadır. Bu eserin Arap topraklarında meşhur olması üzerine Arap âlimleri *Fusûs*'u bu kez de Arapça şerh etmesi için Bosnevî'ye müracaatta bulunmuşlardır. Bunun üzerine Bosnevî *Şerh-i Fusûs* adında *Fusûs*'u, Arapça olarak da şerh etmiştir. Bu eser Türkçe şerhin yaklaşık bir tercümesinden ibarettir.[5]

2. *Kitâbü Tehakkuk* Risalesi Hakkında

Abdullah Bosnevî'nin vahdet-i vücûda dair ele alacağımız risalesinin tam adı, *Kitâbü tehakkuki'l-cüz' bi sureti'l-küll ve zuhûri'l-fer' alâ sureti'l-asl* (كتاب تحقق الجزء بصورة الكل و ظهور الفرع على صورة الاصل) şeklindedir. Bu eser *"cüz'ün küllün suretiyle gerçekleşmesi ve fer'in de aslın sûreti üzerine zâhir olmasına dair kitap"* veya daha da sadeleştirirsek *"tikelin veya parçanın tümelin veya bütünün suretiyle gerçekleşmesi ve unsurun da aslın sûreti üzere belirginleşmesine dair kitap"* şeklinde Türkçeye çevrilebilir. Arapça olan bu risale, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan Carullah Efendi Koleksiyonu 2129/25 ve Hacı

4 Abdullah Bosnevî'nin eserlerinin geniş listesi için bkz. Ziyai, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö.1054/1644) ve 'Sırr-ı Yakin' Risalesi", s. 83-85; Kartal, "Bursa'da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî Hayatı Eserleri ve Bir Kasidesi", s. 299-304; Tahir, "Şârihu Fusûs Abdullah Bosnevî", s. 104-105.

5 Kara, "Abdullah Bosnevî", s. 87; Mustafa Kara, "Osmanlı Dönemi Sûfîleri ve Tasavvufî Düşüncenin Renkleri", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, c. 12, sa. 3-4, 1999, s. 271; Kartal, "Bursa'da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî, Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi", s. 299; Ziyai, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö.1054/1644) ve 'Sırr-ı Yakin' Risalesi", s. 83; Tatlı, "Fusûsu'l-Hikem Şârihi Abdullah-ı Bosnevî'ye (ö.1054/1644) Ait Bir Risale: Er-Risale Fi Temessüli Cibril", s. 302; Tahir, "Şârihu Fusûs Abdullah Bosnevî", s. 104; Abdullah Kartal, "Sadreddin Konevi'nin Osmanlı Düşüncesine Etkisi: Abdullah Bosnevî Örneği", *II. Uluslar arası Sadreddin Konevi Sempozyumu Bildirileri*, Konya 2014, s. 140-141; Abdullah Kartal, "Türkçe İlk Fusûsu'l-Hikem Şerhi: Tecelliyâtü Arâisi'n-Nusûs fî Manassâti Hikemi'l-Fusûs", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. 8, c. 8, 1999, s. 309-311, 312-313.

Mahmut Efendi Koleksiyonu'nun 2396/19 numaralarında yer almaktadır.[6] Bu çalışmamızda -her iki nüsha açık ve okunaklı olsa da- gerek yazı karakteri gerekse de diğerine göre daha açık ve net okunaklılığı açısından Carullah Efendi Koleksiyonu'nda 137-140. varakları arasında bulunan yazmayı esas aldık. Bu nüsha üç varak olup toplamda altı sayfadan müteşekkildir. İlk sayfası yirmi iki satır, altıncı ve son sayfası dört satır, aradaki sayfaları ise yirmi üçer satırdan oluşmaktadır. Talik yazı karakteriyle yazılmış olan risalenin tamamı okunaklı, kenarlarında birkaç haşiye notu bulunup, risale adı kırmızı mürekkepli, İbn Arabî'den yapılan alıntılar ile ayet-i kerimeler kırmızı mürekkep çizgiyle işaretli, diğer yerleri ise siyah mürekkeplidir. Risalenin sonunda bulunan son cümleye göre bu risale hicri 1039 yılında Şaban ayının 28. gününde (miladi 12 Nisan 1630) tamamlanmıştır.[7]

Risale, الحمد لله ذى الجود و الفضل= el-hamdu li'llahi zi'l-cûdi ve'l-fazli (Cömertlik ve lütuf sahibi olan Allah'a hamd olsun) ifadesiyle başlamaktadır. Bu risalede Bosnevî, Muhyiddin İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye* adlı eserinin 360. babında yer alan bir şiirine dayanarak[8] vahdet-i vücûd düşüncesini veya varlık anlayışını öz bir biçimde ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu konudaki fikirleri İbn Arabî etkisi altındadır. Bunu özellikle vahdet-i vücûd düşüncesinin önemli kavramları olan zuhûr, tecellî, a'yân-ı sâbite, hazerât-ı hamse, insan-ı kâmil, halk, Hakk ve ayna metaforunu sık sık kullanmasından rahatlıkla görebilmekteyiz. Bosnevî bu konudaki düşüncelerini, risale boyunca "eş-Şeyhu'l-Ekber" veya "eş-Şeyh" olarak zikrettiği İbn Arabî'nin kanaatleri ile bazı ayet ve hadisler çerçevesinde izah etmeye çalışmıştır.

3. Risalenin İçeriği, Tahlili ve Değerlendirilmesi

Abdullah Bosnevî'nin mezkûr risalesinin daha ilk cümlelerinde vahdet-i vücûd düşüncesinin varlık anlayışını genel olarak ortaya koyduğu ve bu konuda İbn Arabî'nin yolunu benimsediği görülmektedir. Bu durumun daha net bir biçimde görülebilmesi ve incelediğimiz risalenin içeriğinin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla İbn Arabî'nin varlık anlayışına bu amaç ve sınırlar bağlamında değinmekte yarar olacaktır.

Öncelikle ifade edilmelidir ki, İbn Arabî esas itibariyle varlığın tekliğini benimsemektedir. Bu da en temelde onun Allah'ın yegâne varlık olduğu, diğerlerinin ise varlıklarını O'ndan aldığı düşüncesine dayanmaktadır. Bu yüzden İbn Arabî, varlığın ne olduğundan çok kaç kategoriye ayrılabileceği sorusuna cevap vermeye çalışmaktadır. Ona göre aklın varlık hakkında verebileceği üç hüküm vardır. Bunlar "vücûd-u mutlak", "adem-i mutlak" ve "mümkün"dür.[9] Vücûd-u mutlak ya da mutlak varlık veya zorunlu varlık,

6 Sözü geçen nüshalar elimizde bulunmakla birlikte aynı nüshaları görüp bilgi veren başka araştırmacılar da bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. Kartal, "Bursa'da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî Hayatı Eserleri ve Bir Kasidesi", s. 300.

7 Abdullah Bosnevî, *Kitâbü tehakkuki'l-cüz' bi sureti'l-küll ve zuhûri'l-fer' alâ sureti'l-asl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 2129/25, vr. 140b. (Bu eser bundan sonra kısaca *Kitâbü tehakkuk* şeklinde belirtilecektir.)

8 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 138a.

9 Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, trc. Nuri Gencosman, İstanbul 1992, s. 29-30; Abdullah Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd ile İlgili Bir Risalesi*, MÜSBE Yayımlanmamış

Allah'tır. O, varlığı kendiliğinden zorunlu olan varlıktır. Diğer bir deyişle O, kendiliğinden vardır, zatı bakımından tek bir eşsizdir, isim ve sıfatları bakımından bir küll yani tümellik veya topluluktur. Adem-i mutlak kavramı ise İbn Arabî'de, Allah'ın zıddına yani kelamcıların "muhal" dedikleri şey olan Allah'ın ortağının bulunmasına karşılık gelmektedir. Mümküne gelince aslında bu, filozofların "varlığı başkasıyla zorunlu" dedikleri şeydir. Mümkün varlık, varlığı için hiçbir zatî veya zorunlu sebep olmayan, yani onun varlığı ve yokluğu aynı derecede mümkün olandır. İbn Arabî'nin öğretisinde bu varlıklar aynı zamanda zorunlu olarak fiile çıkması gereken güçlerdir.[10]

İbn Arabî düşüncesinde vücûd-u mutlakın bilinmesi meselesi ya da "marifetullah" ayrı bir öneme sahiptir. Ona göre Allah'ın zatı ya da "Zât makamı"nda Allah kesinlikle bilinemez. Bu makama aynı zamanda "lâ taayyün" ya da "mertebe-i ehadiyet" ismi de verilmektedir. O, ancak "ulûhet makamı"nda ya da "taayyün-ü evvel" mertebesinde yani isim ve sıfat kazandığı makamda bilinebilir ve bu sıfatları sayesinde onun ulûheti tanınabilir. Bu yüzden İbn Arabî düşüncesinde zat mertebesinde Allah'ın hiçbir isim ve sıfatı yoktur. O, bu makamda her türlü kayıttan arınmıştır ve mutlaktır. İsim ve sıfatların nispet edildiği makam ise ulûhet mertebesidir. Bu makam Allah'ın yaratılmışlarla ilişki kurduğu ve kendisini kullarına tanıttığı bir makamdır.[11]

İbn Arabî düşüncesinde ilahî isimlerin toplamından ibaret olan ulûhet mertebesi aynı zamanda Allah-âlem ilişkisinin başladığı bir mertebedir. Buna göre âlem, ilahî isimlerin bir tecellisinden ibarettir. Bu yüzden İbn Arabî ilahî isimlere âlemin sebepleri ismini vermektedir. Ona göre Allah'ın isimleri olarak bunlar, kendi mahiyetleri aracılığıyla sadece dış âlemde bir dış ifade ya da tezahürde bulunabilen kendi karşıtlarını gerektirmektedirler. Buna göre bilen bilinen bir şeyi, yaratıcı yaratılan bir şeyi vb. gerektirir. Dolayısıyla her şeyde, her yön ve her hakikat, bu yön ya da hakikate nispetle bir ilk örneğe benzeyen ilahî bir isme karşılık gelir ve varlığını bu ilahî isme borçludur.[12] Bu durum aynı zamanda Allah'ın kerem, cömertlik ve rahmet sıfatlarının

Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s. 51; Ekrem Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009, s. 179; Cağfer Karadaş, "Muhyiddin İbn Arabî'nin İtikadı", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 9, sa. 21, Ocak-Haziran 2008, "İbnü'l-Arabî" Özel Sayısı-I, s. 70; İbrahim Coşkun, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 9, sa. 21, Ocak-Haziran 2008, "İbnü'l-Arabî" Özel Sayısı-I, s. 125,134-135.

10 Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 28-29, 97-98; A. E. Affifi, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, trc. Mehmet Dağ, Ankara 1974, s. 27-28; Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 51; Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, s. 179; Karadaş, "Muhyiddin İbn Arabî'nin İtikadı", s. 70-71; Coşkun, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu", s. 120-121.

11 Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 97-99; Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 33-34, 45-48, 62-63; Cağfer Karadaş, *Muhyiddin İbn Arabî*, İstanbul 2008, s. 142-146, 148-149; Karadaş, "Muhyiddin İbn Arabî'nin İtikadı", s. 72-73.

12 Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 123-124; Affifi, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 39, 45-46; Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, s. 241, 244; William Chittick, *Hayal Alemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, çev. Mehmet Demirkaya, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 37-38; Karadaş, "Muhyiddin İbn Arabî'nin İtikadı", s. 81; Coşkun, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu", s. 135-136.

bulunmasıyla da ilgilidir. Burada rahmet edilen ve ikrama mazhar olanın var olması gerekir. Allah'ın dua edene kendi cömertlik ve kereminden dolayı karşılık vermesi bu yüzdendir. Mümkün, yokluk halinde varlık halindekinden daha çok Allah'a muhtaçtır. Bu yüzden yokluk halindeki mümküne varlık ihsanı cömertlik ve ihsan bakımından daha üstün bir durumdur. Bu nedenle Allah âlemi kendi cömertlik ve ihsanından dolayı var etmiştir. Bu, herhangi bir akıllının ya da müminin kuşku duymayacağı bir hakikattir. Bu durumda nispetler veya sıfatlar veya isimler var olmalıdır ve tek hakikatte çokluk bulunmalıdır. O halde zatın nurları var olanlardan başka bir şey değildir. Bunlar, zatın tecellilerinden ibarettir. Çünkü onlar bizim için Hakk'a delil olmanın ta kendisidir. Bu nedenle Hz. Muhammed (sav) *"Kendini bilen Rabb'ini bilir."*[13] demiş ve kendisini bildiğinde arifin nefsini Allah'ı bilmeye delil yapmıştır. Dolayısıyla Zat'ın tecellileriyle Hakk'ın aynasında mümkünlerin çokluğu zuhûr etmiştir. Hakk onları kendi zatında, mümkünlerin hak ettikleri hakikatlerine (istidatlarına) göre kendi nuruyla idrak etmektedir. Bu da, âlemin zuhûru ve bekasıdır. Bunun yanı sıra yüce ve eşsiz Allah, sayıya sığmayan güzel isimlerinin a'yân-ı sâbite âlemindeki sûretlerini görmeyi dilemiş ve bu şekilde kendi sırrını kendine açıklamayı murat etmiştir.[14]

Bu noktada "a'yân-ı sâbite" kavramının İbn Arabî düşüncesindeki önemi karşımıza çıkmaktadır. "Tanrı bilgisindeki sûretler"[15] veya "Sabit örnekler ya da şeylerin gizli hakikatleri"[16] şeklinde ifade edilebilecek olan bu kavram, görünen âlemdeki şeylerin somut varlıklar haline girmeden önce Allah'ın ilahî zatında kuvve halinde ve gelecekteki "oluşunun" ideleri olarak kendisi hakkındaki bilgisiyle aynı olan ezeli bilgisinin muhtevası anlamına gelmektedir. Daha açık bir tabirle a'yân-ı sâbite, hem zihinde hem de Allah'ın zatında O'nun ezeli oluşunun gizli halleri olarak tanımlanabilir. Mutasavvıflar a'yân-ı sâbiteyi mümkün varlıkların ilahî ilimde sabit olan hakikatleri şeklinde de anlamlandırmışlar ve bu hakikatlerin "varlığın kokusunu dahi almadığını" ifade etmişlerdir.[17]

13 İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs ammâ'ş-tehera mine'l-ehâdîsi alâ elsineti'n-Nâs*, Tlk: Ahmed el-Kalâş, IV. Baskı, Beyrut 1996, II, 1529.

14 Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli, İstanbul 2010, XII, s. 125, 348-350; XIII, s. 333-334; Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 22, 37-38, 41-42, 47-49, 100-101, 124; Ebu'l-Ala Afîfî, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, trc. Ekrem Demirli, İstanbul 2006, s. 74; Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, s. 182,195, 223-227, 232; Chittick, *Hayal Alemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, s. 34-35; Coşkun, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu", s. 123,125,131; Ahmet Ögke, "İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 9, sa. 23, Ocak-Haziran 2009, "İbnü'l-Arabî" Özel Sayısı-II, s. 83-84.

15 Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 74.

16 Affifi, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 56; Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, s. 194; Coşkun, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu", s. 127.

17 Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 40-41; İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, haz. Mustafa Kara, İstanbul 2008, s. 12; Affifi, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 56; Ferit Kam, *Vahdet-i Vücûd*, sad. Ethem Cebecioğlu, Ankara 1994, s. 92; Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, s. 200; Chittick, *Hayal Alemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, s. 32-33; Karadaş, *Muhyiddin İbn Arabî*, s. 201-202. A'yân-ı Sâbite'nin farklı anlamları için bkz. Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, trc. Ahmed Yüksel Özemre, İstanbul 2005, s. 215-262.

İbn Arabî'nin "a'yân-ı sâbite" kavramına yüklediği bu anlam onun "yaratma"ya dair düşüncelerine de yansımıştır. Çünkü ona göre bir şey, bir halden diğer bir hale intikal eder, ne yoktan var olur ne de varken tamamen yok olur. Bu yüzden mümkün varlık, bu hali kazanmadan önce mevcuttur ancak bu hali onun varlık bahşedilmemiş ilm-i ilahîdeki durumudur. Bu durum şuna benzemektedir: Işık almayan karanlık bir odada birtakım eşyaların varlığı bilinmekte ancak karanlık olması sebebiyle varlıkları tam olarak anlaşılamamaktadır. Işık yandığında o eşya tamamen ortaya çıkmaktadır. Mümkünün varlık sahnesine çıkmamış hali bu ışıksız odadaki eşyanın hali gibidir.[18] Bunlar varlık sahasına çıkmayı bizzat kendileri talep ederler. Bu durumda ilahî isimler onlara tecelli eder. Böylelikle yokluk halinde bulunan a'yân-ı sâbite varlık nuru ile buluşarak aydınlığa çıkar. Bu süreç İbn Arabî düşüncesinde "varlık mertebeleri" konusunda kendisini gösterir. Vâcibu'l vücûd olan Allah, İbn Arabî'nin kabul ettiği varlık mertebelerinin en başındadır ve yegâne varlıktır. Allah için daha önce de ifade edildiği üzere "zât" ve "ulûhet" (isim ve sıfatlar mertebesi) olmak üzere iki mertebe bulunur. Buradan itibaren belirginleşmeler başlamakta ve ilk yaratılan ya da tecelliye mazhar olan akl-ı evvel daha sonra da nefs-i küllî (tümel ruh), bu ikisinin birleşiminden (nikah) tabiat ve hebâ, bu ikisinin birleşiminden de "cism-i küllî" (tümel cisim) ortaya çıkmaktadır. Cism-i küllî ise diğer cisimlerin anası durumundadır. Buna göre ilk yaratılan akl-ı evvel son yaratılan ise insandır. Böylelikle İbn Arabî'nin dairesel olarak düşündüğü âlem, insan ile tamamlanmış ve insan, akl-ı evvelin yanında yerini almıştır.[19] Bu noktada İbn Arabî düşüncesinde "insan-ı kâmil" kavramının yeri kendisini göstermektedir. Çünkü Allah'ın en yetkin ve en mükemmel tezahürü insan-ı kâmilde görülmektedir. İnsan-ı kâmilin en güzel örneği ise Hz. Muhammed'dir.[20]

İbn Arabî bu varlıklar hiyerarşisini "hazret" kavramıyla da ifade etmektedir. Çoğulu "hazerât" olan bu kavram ile birlikte mertebe, zuhûr, taayyün ve tecelli gibi kavramlar, bir olan varlıktan mevcudatın zuhûrunu (ortaya çıkmak, belirginleşmek) ifade etmek için kullanılmaktadır. Bir olan varlığın taayyün ve tecelli ederken bulunduğu noktaya hazret denilir. Hazerât-ı hams ise varlığın beş genel ve tümel kategorisi demektir. Bunlar "hazret-i gayb-ı mutlak", "hazret-i esmâ", "hazret-i ervâh", "hazret-i hayal" ve "hazret-i şahâdet"tir. Ayrıca İbn Arabî ilahî isimleri de "hazerât" kavramıyla açıklamaktadır. O, bu noktada "hazret"ten Allah'ın mutlak soyut durumuyla açıklanan ilahî bir isim şeklinde sûfînin kalbinde tecelli eden tasavvufî bir

18 Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, s. 182, 202; Karadaş, "Muhyiddin İbn Arabî'nin İtikadı", s. 82; Coşkun, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu", s. 127, 131-132.

19 Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 133-134; İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, XII, s. 127, 129; XIII, s. 333-336, 365-366; Afîfî, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, s. 74, 168; Karadaş, *Muhyiddin İbn Arabî*, s. 142, 202-203, 209-216; Karadaş, "Muhyiddin İbn Arabî'nin İtikadı", s. 83; Coşkun, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu", s. 132-133.

20 Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 23-25, 325-326; Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, s. 244; Chittick, *Hayal Alemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, s. 38-40; Coşkun, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu", s.123.

hali anlamaktadır. İbn Arabî bu hazretlerden sadece bazılarını saymaktadır. Çünkü bunlar sayıca sonsuzdur. Örneğin "ilahlık mertebesi" (hazret-i ilâhiye), Allah'ın kendisini Allah olarak gösterdiği haldir. "Rahman mertebesi", Allah'ın Rahman vs. ismiyle tecelli ettiği haldir vb.[21]

İbn Arabî bu aşamadan sonra varlık anlayışında son noktayı koymakta ve her ne kadar bu şekilde varlık mertebelerinden söz etse de var olan yalnızca Bir Hakikat'ın bulunduğunu ifade etmektedir. Biz bu hakikati iki açıdan görürüz; ya onu bütün görünen şeylerin zatı sayarız ve ona "Hakk" adını veririz ya da bu zatı ortaya koyan eşya sayarız ve ona "Halk" (yaratılmış/mahlûk) deriz. Hakk ve halk, Hakikat ve zuhûr, Bir ve çok... vs. yalnızca "Bir Hakikat"in iki sübjektif manzarasını ifade eden isimlerdir. Bu hakikat ise Allah'tır. O, hakiki birliktir fakat dış dünyada görülen çeşitliliktir. Aklımızın sınırlı ve bütünü bütün olarak kavrama yeteneğinden yoksun oluşundan dolayı biz, var olan bu Hakikat'i varlıkların çokluğu sayarız ve her birine onları diğerlerinden ayırt eden özellikler nispet ederiz. Ancak sûfînin keskin görüşüne sahip olan bir kimse sezgi sayesinde sûretlerin bütün çokluğunu aşabilir ve onların altında yatan hakikati görebilir. Görünüşe göre "Bir"i çok yapan bizim dış nesnelere yüklediğimiz hükümlerdir; yani onları renk, hacim, zaman, mekân ilişkileri vs. altına yerleştirmemizdir. Tek başına "Bir" ise basit ve bölünemezdir. Bu bakış açısından değerlendirilecek olursa İbn Arabî'nin "Yaratan yaratılmış olandır.", "Hakk halk ve halk Hakk'tır." ve "Biz O'nu gördüğümüz vakit kendi nefslerimizi görürüz ve O bizi gördüğü vakit kendi nefsini görür." şeklindeki paradoksal ifadeleri daha net bir şekilde anlaşılabilecektir.[22] İbn Arabî'de görülen bu ikili bakış açısı Allah ve âlem ilişkisi konusunda da kendisini göstermektedir. Nitekim Sebep ve eser, bazen Hakk olarak bazen de halk olarak anlaşılan Hakikat'in ezeli tecellî faaliyetinin sadece iki yönüdür.[23]

İşte Abdullah Bosnevî de "cüz'ün küllün sûretiyle gerçekleşmesi ve fer'in de aslın sûreti üzerine câhir olmasını" İbn Arabî'nin sözü edilen bu vahdet-i vücûd düşüncesi doğrultusunda değerlendirir ve "tecelli" kavramına özellik-

21 Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 48-49, 93-94, s. 114 ve 2. dipnot; Affîfî, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 51-54; Kam, *Vahdet-i Vücûd*, s. 93-94; Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 31-33. İbn Arabî varlığın mertebelere göre açılımını bazen iki, bazen üç bazen de yedi mertebeye göre açıklar. Burada onun dikkatleri çektiği konu bu mertebelere ayırmanın göreli olmasıdır. Dolayısıyla bu mertebelerin sayıları kesin değildir ve bakış açısına göre artabilir. Önemli olan bu mertebelerde zuhûr eden Varlık'tır. Bu konuda en fazla kullanılan yedili sıralama ve isimleri için bkz. Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, s. 233-234. Abdullah Bosnevî ise bu mertebelerin sayılarındaki farklılıkların sufilerin bu makam ve mertebelere ulaşma tarzlarına bağlamaktadır. Bu tasniflerden kırklı tasnif için bkz. Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 35-40, 44-45. "Hazret" kavramı için ayrıca bkz. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara 1997, s. 339.

22 Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 23, 30, 34, 50, 72, 99, 101-102, 117-122; Affîfî, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 28-30; Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, s. 12; Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, s. 240; Chittick, *Hayal Alemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, s. 30-31; Coşkun, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu", s. 127.

23 Affîfî, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 39; Coşkun, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu", s. 123.

le vurgu yapar. O, bu konuya Hac Suresi'nde yer alan *"O, geceyi gündüzün içine sokar ve gündüzü de gecenin içine sokar."*[24] ayetini referans olarak gösterir. Bosnevî'ye göre Allah, gaybın karanlığına tecelli eder ve bu tecellide mümkünlerin hakikatleri, aynadaki sûret ve şekil gibi zâhir olur, ortaya çıkar. A'yânın aynalarından varlıksal (vücûdî) tecellinin nuru yayılır ve böylece âlem bu tecellide gölge gibi zâhir olur. Bu şekilde cüz (tikel, parça), küllün (tümel, bütün) sûretiyle gerçekleşir ve fer' (dal, unsur) de aslın sûreti üzerine zâhir olur. Burada zuhûrun ya da ortaya çıkışın durumu, hayal ve akıldan, hissi şehâdet ve fiil derecesine doğru gerçekleşir.[25]

Abdullah Bosnevî bu doğrultuda varlıkların ortaya çıkışını, "Şeyhu'l-Ekber ve Kibrit-i Ahmer"[26] olarak nitelendirdiği Muhyiddin İbn Arabî'nin *Fütuhât*'ının 360. babında yer alan bir şiiri özelinde üç farklı bakış açısıyla açıklar ve değerlendirir. Bunlardan birincisi feraset sahibi gözün, ikincisi aklın, üçüncü ve sonuncusu ise göz ve aklın birlikte sergilediği bakış açısıdır. Aslında burada vahdet-i vücûd anlayışına göre 'Bir ve Bölünmez olan Hakikat'i' yani Allah'ı, duyular ve akıldan gelen bilgilere göre üç ayrı açıdan ele alma söz konusudur.[27] Bosnevî'nin İbn Arabî'den alıntıladığı şiir şu şekildedir:

Mahlûkta Hakk'ın kendisi vardır, gözlerin varsa
Hakk'ta mahlûkun kendisi vardır, aklın varsa
Şayet gözün ve aklının her ikisi birlikte varsa
İçinde bilfiil olan tek şeyden başka bir şey görmezsin.[28]

24 Hac Suresi, 22/61.

25 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 138a; Abdullah Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, Matbaa-i Amire, 1290, I, s. 27, 89. (Bu eser İSAM kütüphanesinde şu şekilde kayıtlıdır: Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali İbnü'l-Arabî, *Tercüme-i Fusûs: Tecelliyat-u arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, Mütercimi: Abdullah Bosnalı, İstanbul Matbaa-i Amire, 1290, 2 cilt. Ancak bu eser incelendiğinde eserin bir tercümeden ibaret olmadığı, telif niteliğinde bir şerh olduğu eserin ilk sayfasında yer alan bilgiden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İSAM'ın eseri kayıt biçiminde sorun vardır.) Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 63-65.

26 Kibrit-i Ahmer kavramının eski kimya, tasavvuf, edebiyat vb. alanlarda farklı kullanımları vardır. Bu kavramı kullanan önemli isimlerden biri de İbn Arabî'dir. İbn Arabî kendi manevi miracını konu edindiği *Kitâbü'l-İsra*'da "Söyle bana, ey dost, seni nereye götürmemi istiyorsun? (...) -Resul'ün şehrine gitmeliyim, nurlu makamı ve kibrit-i ahmer'i bulmaya." (bkz. Claude Addas, *İbn Arabî Kibrit-i Ahmer'in Peşinde*, trc. Atila Ataman, İstanbul 2004, s. 13) ifadelerini kullanmıştır. Buradaki "kibrit-i ahmer" sözü hakikati bulmak anlamına gelmektedir. İbn Arabî bu kavramın kullanımına o kadar önem vermiştir ki bir süre sonra kendisi de "Kibrit-i Ahmer" olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Nitekim Şârânî, İbn Arabî'nin tasavvufî düşüncelerini anlattığı eserine *el-Kibritü'l-ahmer fi beyani ulumi'ş-Şeyhi'l-Ekber* ismini vermiştir. Bkz. Mehmet Korkut Çeçen, "Eski Kimyada Kibrit-i Ahmer Teriminin Klasik Türk Şiirine Yansımaları", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 7/3, Summer 2012, p. 759-780. Bosnevî'nin de İbn Arabî hakkında "Kibrit-i Ahmer" kavramını kullanmasının nedeni İbn Arabî'nin bu lakapla meşhur olmasından kaynaklanıyor olsa gerektir.

27 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 138b; Değerlendirme için ayrıca bkz. Affifi, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 47-48.

28 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 138a; Osman Türer, "Harîrîzade'nin Sülûkun Mertebelerine Dair Bir Risalesi: Feyzu'l-Muğnî Min Sırri Hadisi Men Talebenî", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 9, sa. 23, Ocak-Haziran 2009, "İbnü'l-Arabî" Özel Sayısı-II, s.49, 34. dipnot. Bu şiirin tamamı Ekrem Demirli'nin çevirisiyle *Fütûhât-ı Mekkiyye*'de şu şekilde geçmektedir:
Haktadır, gözün varsa, halk
Halkta da Hak var, akıllıysan

Bosnevî'ye göre bu konudaki sözün genel bir anlamı olduğu gibi tasavvuf ehlinin ıstılahında özel bir anlamı da vardır. Tasavvuf ehlinin ifade ettiği özel anlama göre "göz sahibi" olmak, Hakk'ı, halkta yani mahlûkta görmek demektir. Bu durumda mahlûk Hakk için ayna olmakta ve mahlûk gizlenerek Hakk zuhûr etmektedir. "Akıl sahibi" olmak ise mahlûku Hakk'ta görmektir ki böylece Hakk mahlûk için bir ayna olmakta ve bu durumda Hakk gizlenerek mahlûk ortaya çıkmaktadır. "Akıl ve gözün ikisinin sahibi" olmak ise Hakk'ı mahlûkta, mahlûku da Hakk'ta görmektir. Bu durumda iki görmeden biri diğerine gizli kalmamaktadır.[29] Bosnevî, İbn Arabî'nin yukarıda geçen şiirinde ifade ettiği bu sınıflandırmaya paralel olarak tasavvufî tabirle müşahede ehlini üç gruba ayırmaktadır: Bunlardan ilki, Hakk'ı mahlûkta müşahede edenler, yani Hakk'ın verdiği varlıksal tecelliyi, kendi tecrübe ve istidadına göre tüm sûretlerde görenlerdir. İkincisi mahlûkun sûretini, onu var edenin ve onunla zâhir olan bu varlıksal tecellinin aynasında görenlerdir. Üçüncüsü ise bu iki görmeyi bir araya getirenlerdir.[30]

Bosnevî'ye göre bu konudaki genel anlam ise vahdet-i vücûd düşüncesindeki varlıksal oluşu ifade etmektedir. Buna göre mahlûk; Hakk'ın, yok (adem) durumunda bulunan mümkünlerin a'yânı üzerine taşmasıyla varlık bulmaktadır. Bu mahlûkun mertebesi ise imkândır. Allah Hicr Suresi'nde geçen *"Onu doğru düzgün bir hale getirdiğim ve sonra ona ruhumdan üflediğim zaman (...)"*[31] ayeti gereğince varlıkların bütün sûretlerine üflemekte ve bu sûretleri doğru düzgün bir hale getirmektedir. Bundan dolayı mümkün a'yânlar ve yaratımsal (halkî) sûretler, ilahî nefhanın (nefes) aynaları ve bir bakıma da genel varlıksal tecellinin ortaya çıktığı yerler olmaktadırlar. Çünkü varlıksal tecelli, yaratımsal sûretlerin hepsinde ve maddede, mümkün a'yânların istidatlarına göre gerçekleşmekte ve vahdet-i vücûdçu tabirle "taayyün" etmektedir. Bu tecelli, yine, a'yânın ve yaratımsal sûretlerin aynasıdır. Çünkü a'yân, ancak varlıksal tecelli ve cömert olan ilahî nefha ile zâhir olmaktadır.[32]

Gözün ve aklın varsa, bu kez
Bilfiil bir şey görürsün
Kevnin hayali çünkü en geniş mertebe
Akıldan histen daha geniş
Şekle sokmak mertebesi hayale ait, ibret al
Herşeyi şeklin kabzasına sokar görürsün
Bütündür dersen, belli bir parçadır da
Parçadır dersen, bütün için bütünle var olur
Ondan başka bilinen bir misil yok
Var edeniyle birdir, o misil için misil olandır
Onu bilmem en tatlı şey
Bal yemekten daha tatlıdır bana.
Bkz. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, XII, s. 350.

29 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 137a; Bosnevî'nin benzer yaklaşımları için bkz. Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 64.

30 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 138a, 138b.

31 Hicr Suresi, 15/29.

32 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 138a, 138 b, 139b; Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 21, 27-28, 31, 89-90, 96; Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 64-65; İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, XII, s. 129, 349-350; Tatlı, "Fusûsu'l-Hikem Şârihi Abdullah-ı Bosnevî'ye (ö.1054/1644) Ait Bir Risale:

Burada Bosnevî, vahdet-i vücûd düşüncesinin önemli kavramlarından "a'yân-ı sâbite"ye vurgu yapmaktadır. Bu kavram daha önce de ifade edildiği üzere görünen âlemdeki varlıkların Allah'ın ilmindeki sûretleri şeklinde tanımlanabilir.[33] Bosnevî *Fusûs* üzerine yazdığı meşhur şerhinde a'yân-ı sâbite ile ilgili şu açıklamaları yapar: "Her mevcudun hakikati, ezelen ilm-i ilahîde anın [onun] taayyünü nisbetinden ibarettir ki ehlullah-i muhakkikînin ıstılahında 'ayn-ı sâbite ile tesmiye olunur ve gayrın ıstılahında, mahiyet ve ma'lum, ma'dum ve şey-i sabit ile tesmiye olunur."[34] Bosnevî, aynı eserin başka bir yerinde ise a'yân-ı sâbiteyi "Ve kezalik a'yân-ı sâbite mümkinâtın ilm-i ilahîde sâbite olan hakâyıkıdır." şeklinde tarif etmektedir.[35] Bosnevî'ye göre feraset sahibi bir göz, a'yânların sûretlerindeki varlığın, onlarda aşikâr olmuş olan Hakk için olduğunu bilir. Bu durumda insan, mahlûkun aynalarında ilahî nuru müşahede etmekte, böylece yaratımsal sûretleri gizlememekte, basiretinin nuru mahlûkun özüne nüfuz ederek, aşikâr olmuş olan bu ilahî nuru ve ondaki zuhûru görmektedir. Çünkü *"Allah göklerin ve yerin nurudur."*[36] A'yân ise yokluk (ademiyet) üzere olup, özellikle de Muhammedî sûret konusunda kendisi için Allah'ın ona verdiği varlık hükmü dışında bir şeye sahip değildir. Bundan dolayı Allah, Fetih Suresi'nin 10. ayetinde *"Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler."* buyurmaktadır.[37] Buna göre Allah'ın varlıksal nuru zâhirdir, apaçıktır. O, semavi-ulvî sûretlerde ve yersel-süflî sûretlerde aşikâr olmuştur. Yüce Allah bununla ilgili olarak *"Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (vechi) ordadır."*[38] buyurmaktadır. Burada Allah'ın yüzüyle, var olanlarda gerçekleşen isimsel yüzlerin hepsini kuşatan özel bir yüz, daha açık bir ifadeyle Allah'ın isimleriyle var olanlardaki tecellisi kast edilmiştir. Nitekim Allah, Zâhir isminin hakikati gereği kendisiyle ismin, ismin sahibine delalet ettiği özel mazharda gerçekleşmiş olandır.[39]

Er-Risale Fi Temessüli Cibril", s. 304, 309; Ziyai, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö.1054/1644) ve 'Sırr-ı Yakin' Risalesi", s. 87; Derya Çakır Baş, "Abdullah Bosnevî'nin Tecelliyâtü arâisi'n-nusûs'unda Teşbih ve Tenzihe Dair Görüşleri", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 31 [2013/1], s. 41; Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, s. 205-206. Bosnevî, İbn Arabî'den esinlenerek ve yine onun *Fütûhât-ı Mekkiyye* eserinin hitabesinin başında yer alan "Eşyayı yokluktan (adem) ve yokluğun [yokluğundan] var eden Allah'a hamd olsun." ifadesindeki kilitli yerleri açmak ve öz olarak verilmiş olan sırrını ortaya çıkartmak amacıyla varlık, yokluk ve imkân kavramlarına dair görüşlerini ortaya koymuştur. Onun bu konudaki görüşleri için bkz. Abdullah Bosnevî, *Kitâbü enfesi'l-vâridat fi şerhi evveli Hutbeti'l-Futûhât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 2129/26, vr. 140-144. (Bu risale bundan sonra kısaca *Kitâbü enfesi'l-vâridat* şeklinde belirtilecektir.)

33 Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 74.

34 Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 21. Abdullah Bosnevî *Fusûsu'l-Hikem*'in her bir bölümüne dair yaptığı açıklamalardan önce vahdet-i vücûd düşüncesinin önemli ve başta gelen konu ve kavramlarını açıklamıştır. Bunun için ayrıca bkz. Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 7-85.

35 Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 27.

36 Nûr Suresi, 24/35.

37 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 138b, 139b; Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 27; Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 63-64; İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, XII, s. 340; Baş, "Abdullah Bosnevî'nin Tecelliyâtü arâisi'n-nusûs'unda Teşbih ve Tenzihe Dair Görüşleri", s. 54.

38 Bakara Suresi, 2/115.

39 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 138b.

Bosnevî'ye göre işte bu yüzden İbn Arabî bu üç mertebeden ilkine işaret etmiş ve "Mahlûkta Hakk'ın kendisi vardır, gözlerin varsa" demiştir. Bu cümleye dayanarak Bosnevî bu mertebeye dair sözlerinin bir özeti olarak yaptığı açıklamada mahlûkun, kendisindeki mertebe bakımından ilahî nefhanın ve rahmanî varlıksal nurun aynası ve mahalli olduğunu ifade etmiştir. Buna göre mahlûkta Hakk'ın kendisi varlıksal bir tecelliyle zâhir olmaktadır. Eğer insan, nüfûz eden, etkili ve durumları olduğu hal üzere gören bir göze ve feraset nuruna sahipse, Hakk'ı, bizatihi kendisiyle tüm görülenlerde müşahede etmektedir.[40] Bosnevî bu konudaki fikirlerini Fussilet Suresi'nin 53. ayetini delil getirerek de açıklamaktadır.[41]

Bosnevî'ye göre kendisinde Hakk görünür olduğunda mahlûk gizli olmakta ve müşahede edilememektedir. Bu durum sûret zuhûr ettiğinde aynanın yüzeyinin gizli olmasına benzemektedir.[42] Bosnevî burada İbn Arabî'nin "Bir" ve "çok" arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullandığı "şey ve gölgesi"' mecazıyla yakından ilişkisi bulunan "ayna ve hayaller" mecazına yer vermiştir. O, başka eserlerinde de bu benzetmenin vahdet-i vücûd düşüncesinde yer alan farklı varyantlarına değinmiştir.[43] Buna göre "Bir"in hayali değişik aynalarda yansımaktadır. O, her aynanın tabiatına göre farklı şekil ve sûretlerde hayaller halini alır. Nitekim büyük olan küçük aynada küçük görünür, hareketli aynada hareketli olarak zâhir olur. Halk âlemi yani çokluğun ayna hayalleri, bu âlemin ötesindeki Gerçek (Hakiki) Nesne'nin bir gölgesi durumundadır. Bütün âlem bu şekilde bir gölge oyununa benzemektedir. Burada İbn Arabî herhangi bir ikilik zannını ortadan kaldırmak arzusuyla gölgenin kaynağı ile gölgenin kendisinin bir olduğunu kesinlikle belirtir. İbn Arabî'nin şiirinde söz ettiği "Mahlûkta Hakk'ın kendisi vardır, gözlerin varsa" şeklindeki bu ilk kategori aslında dış âlemde tezahür eden ve Hakikat olarak isimlendirdiği Allah'ın, duyu ve akıllarımızın sınırlamalarına tabi olan halidir. Biz O'nu var olanların çokluğu olarak bilir ve ona ister sebeplilik isterse de başka bir münasebetle olsun her türlü münasebeti yükleriz. İbn Arabî bunu "görülen âlem", "görünüş" ya da "yokluk" vb. isimlerle nitelendirmektedir. Burada görünüşte bir tür çokluk olmasına rağmen "görülen âlem", her parçası "bütün" ve "bütün"ün tüm hakikatlerini ortaya koyma yeteneğine sahip olan zati bir birliktir.[44]

Bu yüzden Bosnevî, İbn Arabî'nin bir sûrete baktığında: "Sevgilim tecelli ettiğinde onu hangi gözle görürüm; gözümle değil O'nun gözüyle... O göz O'ndan

40 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 139a; Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 89-90; Kartal, "Bursa'da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî Hayatı Eserleri ve Bir Kasidesi", s. 309.

41 "Onlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kur'an'ın) gerçek olduğu onlara iyice belli olsun." (Fussilet, 41/53). Bu ayeti İbn Arabî de insan-ı kâmilin rehberliği konusu ile ilgili olarak kullanmıştır. Bkz. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, XII, s. 327.

42 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 139b.

43 Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 94, 263-264.

44 Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 263-264; Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 50-51, 70, 72; Affîfî, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 32, 47-48; Ögke, "İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu", s. 78-83.

başkasını görmez." şeklindeki sözünü burada nakletmiştir. O, İbn Arabî'ye ait olan bu söze *Fusûs* şerhinde de dikkat çekmiştir.[45] Bosnevî bu konuyla ilgili diğer bir örnek daha vererek namazda müşahede mertebesine ulaşıldığında, Hakk'ın, bizzat kendisiyle müşahede edildiğini ifade etmektedir. Bu yüzden Hz. Muhammed (sav*): "İhsan, O'nu görüyormuşçasına Allah'a kulluk etmendir."*[46] buyurmuştur. Bu durumda Hakk, ona olan inancı ve zannı hasebince hayal âlemi olan mahlûktaki namaz kılanın kıblesinde zâhir olmaktadır. Bunun üstünde olan ise Hakk'ın, kudsî hadiste de denildiği gibi: *"Ben yerime göğüme sığmadım, ancak mü'min kulumun kalbine sığdım."*[47] doğrultusunda kâmil insanın kalbinde zuhûru ve tecellisidir.[48] Bu durum Muhammedî kâmil kalpteki bütün ilahî isimleri kuşatan ve Allah'ın isimler ve sıfatlarla nitelendiği ve kendisini kullarına tanıttığı makam olan ulûhiyet/ulûhet makamından (hazretinden)[49] gelen tecelli iledir. Bu durum, varlıksal tecellinin yayılmasından ve yaratılmış âlemin ortaya çıkışından sonraki müşahedededir. Var olanların mazharlarının varlığından önce mümkünlerin hakikatlerinde Hakk'ı müşahede etmeye gelince, bu, en kutsî feyzin, yokluk halindeki veya ilm-i hazretteki mümkünlerin hakikatlerine yayılması durumundadır. Onun bütün gözlerdeki zuhûru, bizatihi kendisiyledir. Bu da Hakk'ın, Hakk'ın kendisiyle müşahede edilmesi durumudur.[50]

Abdullah Bosnevî bu açıklamaların ardından İbn Arabî'nin söz konusu şiirinde işaret ettiği "Hakk'ta mahlûkun kendisi vardır, aklın varsa" şeklindeki ikinci aşamayı ele almıştır. Bosnevî'ye göre burada kastedilen insanın varlıksal tecellinin ve Hakk'ın nurunun aynasında mahlûkun kendisini müşahede etmesidir. İnsan bu mertebede mahlûkun, ilahî nurda zâhir veya gerçekleşmiş olarak bulunduğunu görür ki bu ilahî nur, mahlûku gayb karanlıklarından çekip çıkartır.[51]

Aklın önemine vurgunun yapıldığı bu cümlelerde selim akıl sahibi için Hakk'ın görünür olduğu düşüncesi ortaya konulmuştur. Bunun nasıl gerçekleştiği konusuna gelince Bosnevî aklın feraset nurunun mahlûkun kendisiyle kıyam bulduğu öze nüfuz ettiğini ve onun bu şekilde Hakk'ın varlıksal tecellinin feyziyle mahlûka feyzetmesini ve onu kuşatmasını gördüğünü ifade etmektedir. Bu durumda Hakk'tan kast edilen ise mahlûkun sûretlerinin hepsinde aşikâr olan zâhir Hakk'tır. O, bütün mümkün olan a'yânların ve var olanların mazharında akan genel varlıksal tecellidir. Eğer bir insan Kur'an ve hadislerdeki (Kitap ve Sünnet) Allah'ı anlayan akıl ve anlayışa sahipse,

45 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 139b; Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 215.
46 Buhârî, İman, 37.
47 Nureddin Ali b. Muhammed Aliyyü'l-Kâri, *el-Masnûa fi ma'rifeti'l-hadisi'l-mevzûa (Mevzûatu's-suğra)*, thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, Haleb 1969, s. 130.
48 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 139b; Ziyai, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö.1054/1644) ve 'Sırr-ı Yakin' Risalesi", s. 87-88.
49 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 139b; Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 28; Ziyai, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö.1054/1644) ve 'Sırr-ı Yakin' Risalesi", s. 87.
50 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 139b; Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 94.
51 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 138b.

mahlûku Hakk'ın aynasında müşahede eder, mahlûkun derecesini Hakk'ın varlığına nispetle akleder ve mümkünlerin hakikatlerinin, tüm hazretten yayılmış olan ilahî tecellide gerçekleştiğini müşahede eder. Var olanların mazharları, rahmanî olan varlıksal tecellide ortaya çıkar ve mahlûkun varlığı, şahit olanın bakışında, aynadaki görünen sûret gibi, Hakk'ın varlığına nispeten olur. Böylece mahlûk açığa çıkar, Hakk ise gizli kalır.[52]

Bosnevî burada vahdet-i vücûd düşüncesinin tartışılan konularından biri olan Allah'ın sonradan var olan yani hâdis olan varlıklar için mahal olup olmadığı meselesine vurgu yapmaktadır. O, bu konuda Allah'ın mutlak olarak bu varlıklar için mahal olmaktan ya da hâdis varlıkların O'nda bulunmasından ve O'nun için mahal olmasından çok uzak ve yüce olduğunu ifade etmektedir.[53] Bunun yanı sıra Bosnevî'nin açıkladığı bu aşama İbn Arabî'nin Hakikat'i, tasavvufî sezgi yolu dışında doğrudan doğruya bilmediğimiz, algılamadığımız ancak varlığını mantıkla, akıl yürütmeyle elde ettiğimiz bilgimize nispetle ele almamızın bir ifadesi olarak da düşünülebilir. Nitekim İbn Arabî buna sadece Zorunlu Varlık'a has sıfatlar yüklediğimizi ileri sürmekte ve bunu teistik anlamda Allah, inançlarımızda yaratılan Allah şeklinde görmektedir. Bu sadece hayali ve sübjektif bir Allah'tır ve O'nun hakkındaki kavrayışımız ise çeşitli fertler ve toplumlara göre değişmektedir.[54]

Bosnevî son olarak İbn Arabî'nin ifade ettiği üçüncü mertebe olan "Şayet gözün ve aklının her ikisi birlikte varsa, İçinde bilfiil olan tek şeyden başka bir şey görmezsin." şeklindeki mısraları ele almıştır. Ona göre göz ve akıl sahibi olan birisi mahlûkta Hakk'ın tecellisinin ve Hakk'ta mahlûkun zuhûrunun şahidiyse ve bu iki görmeyi bir araya getirmişse, bilfiil "Bir" olanın varlığından başka bir varlık görmeyecektir. Bu kişi aslında Hakk ve mahlûk için ortaklaşmış olan tek bir varlığı, vahdet-i vücûd tabiriyle onu bir açıdan Hakk, bir açıdan da mahlûk olarak görmektedir. Bosnevî burada bu fikrin beraberinde getirdiği Hakk ve mahlûkun birbirine eşitmiş gibi algılanması problemine açıklık getirmektedir. Buna göre mahlûkla isimlendirilmiş olmak ve Hakk'a nispetle ona eşit olmak, gölgenin şahsa olan nispeti gibidir. Dolayısıyla gölgenin kendisinden bir varlığı yoktur. Zira o asıl itibariyle yoktur, onun varlığı kendisinin gölgesi olduğu şahsın varlığındandır. Aynı şekilde âlem de yoktur (ma'dum) ve onun varlığı Hakk'ın varlığıyla vardır. Hakk, daha önce de geçtiği üzere ilk olarak en kutsal feyizle a'yân-ı sâbitenin sûretlerinde, ikinci olarak mukaddes feyziyle oluşumsal/kevnî hakikatlerdeki ve yaratımsal/halkî sûretlerdeki tecellisiyle aşikâr olmuştur. Dolayısıyla a'yân-ı sâbitede gerçekleşmiş olan varlık, onlarda aşikâr olmuş olan Hakk'ın varlığıdır. A'yânın kendisi de daha önce ifade edildiği üzere mutlak varlıktan olan nursal gölgenin, gaybî a'yânların aynaları ve ilmi hakikatlerin tecelli yerleri üzerine yayılması dışında aslî yokluk üzeredir.[55]

52 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 138b, 139b.

53 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 138b; Tatlı, "Fusûsu'l-Hikem Şârihi Abdullah-ı Bosnevî'ye (ö.1054/1644) Ait Bir Risale: Er-Risale Fi Temessüli Cibril", s. 304-305.

54 Affifi, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 48.

55 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 138b, 139a, 139b, 140a; Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 27-28, 89; Bosnevî, *Kitâbü enfesi'l-vâridat*, vr. 140-144;

Bosnevî'nin sözünü ettiği bu durumu İbn Arabî "ilhak tevhidi" olarak nitelendirmektedir. Buna göre görülen şeyler, zatının aynasında ortaya çıktığında, gören insan, kendi nuruyla zatında onları idrak eder. Böylelikle kendisini zatında gördüğü için gören görülene katılır. Bu, varlıkta birlik durumudur. Çünkü görülen mümkünler daha önce de geçtiği gibi vahdet-i vücûd düşüncesinde yoklukla nitelenmişlerdir. Onlar gören göze gözüktükleri halde gerçekte var değillerdir. Bu zuhûr ise ilhak tevhididir.[56] İbn Arabî bu durumda Hakikat'in, yalın varlıktan başka kendisine hiçbir şey yükleyemeyeceğimiz ilahî Zat olduğunu ifade etmektedir. Ona soyut halinde ve her türlü ilişkiden ya da sınırlamadan ayrı olarak bakıldığında, bilinemez ve başkasına nakledilemez. O, en sonunda tanımlanamaz ve bir cevher gibi sadece halleriyle tasvir edilebilir ki bu durumda bu haller görünen âlemdir. Ona genellikle "Saf Işık", "Saf İyilik" ya da "Körlük" gibi kapalı terimlerle işaret edilir. Bu hiçbir şekilde çokluk kabul etmeyen birlik durumudur. Bu durumda Hakk'tan başka hiçbir şeyin kalmadığı "Bir" söz konusudur.[57]

Bosnevî bu konuda İbn Arabî'nin daha önce de belirtilen var olanın yalnızca Bir Hakikat olduğu düşüncesinin etkisi altındadır. Bosnevî'nin buna benzer ifadelerini başka çalışmalarında da görebilmekteyiz. Nitekim *Mesnevî* üzerine yapmış olduğu şerhlerden birinde, filozofların, kelamcıların ve mantıkçıların "varlık" kavramına vermiş oldukları anlamları belirttikten sonra sûfîlerin nazarında bu kavramın anlamına değinmiştir. Konuya dair cümlelerinde de bütün eşyanın itibarî ve izafî olarak mevcud bulunduğundan, Hakk'tan başka hakiki bir varlığın, daha doğrusu Hakk'tan başka varlığın olmadığından söz etmiştir. Bu konudaki ifadelerine de İbn Arabî'nin konuya dair bazı cümlelerini delil olarak getirmiştir.[58] İlaveten Bosnevî, benzer bir şekilde *Fusûs* şerhinin sonuna yazdığı manzumenin bazı bölümlerinde de aynı fikirleri dile getirmiştir.[59]

Abdullah Bosnevî bu birlik halinin gerçekleşmesinde birtakım basamakların söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Buna göre öncelikle mümkünlerin hakikatlerindeki zuhûr mertebelerinin ilkinde, mahlûk müşahede edilmekte-

Tatlı, "Fusûsu'l-Hikem Şârihi Abdullah-ı Bosnevî'ye (ö.1054/1644) Ait Bir Risale: Er-Risale Fi Temessüli Cibril", s. 304, 309; Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 109-111; İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, XII, s. 342-343.

56 İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, XII, s. 350.

57 İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, XIII, s. 333-334; Affîfî, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 49-51.

58 Kam, *Vahdet-i Vücûd*, s. 80-83. Bunun yanı sıra Kam, *Vahdet-i Vücûd* adlı eserinin "Mesnevî Şerhçisi Abdullah Efendi'nin Vahdet-i Vücûd Hakkındaki Düşünceleri" adlı bölümünde yer verdiği dipnotta söz konusu Abdullah Efendi'nin Bosnalı, 17. yüzyılda yaşamış bir Bayramî tarikatı şeyhi olduğunu belirtmiş ve aynı eserin "Vücûd Kavramı" adlı bölümünde de "Abdullah Efendi" ibaresinin karşısına parantez içerisinde "Bosnevî" ifadesini yazmıştır. Bkz. Kam, *Vahdet-i Vücûd*, s. 80 1. dipnot; s. 68. Abdullah Bosnevî'nin *Mesnevî* üzerine yapılmış iki şerhi bulunmaktadır. Bunlar *Şerhu Cezire-i Mesnevî* ve *Şerhu Beyt-i Mesnevî*'dir. Ferid Kam, Bosnevî'nin *Mesnevî* üzerine yaptığı şerhlerden hangisinden alıntılarda bulunduğunu belirtmemiştir. Bosnevî'nin *Mesnevî* üzerine yaptığı şerhlere dair çalışmaları için bkz. Kartal, "Bursa'da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî Hayatı Eserleri ve Bir Kasidesi", s. 303.

59 Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fî menassât-i hikemi'l-Fusûs*, II, s. 493-500; Kartal, "Bursa'da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî Hayatı Eserleri ve Bir Kasidesi", s. 308-309.

dir. Ardından varlık veren ilahî tecellilerde bu ilmi sûretlerde bulunan kevnî sûretlerin zuhûru görülmektedir. Böylece insan var olanlardaki (varlıksal belirlenimler ve kevnî mazharlardaki) ilahî berraklık, netlik ve küllî zuhûr için Hakk'ı, Hakk'ta zâhir ve gerçekleşmiş olan mahlûkta müşahede etmektedir. Hakk, maddelerden mücerred olarak görülemez. Bundan dolayı kulda tecelli eden Rabb'in ismi Kuran ve Sünnet'te geçmektedir. Böylece Hakk'ın bu şekilde görünmesinden ve bir araya getirme ve cem etme mertebesinden (hazretinden) kast edilen ilahî maksadın, gayb hazretlerini kazanmak ve şüpheye yer olmayacak şekilde imkân lekesinin hazine tılsımını çözmek olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu durumda cem' ve ayn hazretinden gelen feyz için imkân ve oluş hazreti sabit olmaktadır. Bu birlik haline dair olan mertebe insanî kemalin, ilahî halifenin ve küllî verasetin mertebesidir. Bu konuda çaba sarf eden ve hilafeti müşahede eden kişi halife kılınır.[60] Burada Bosnevî vahdet-i vücûd düşüncesinde önemli bir yeri olan insan-ı kâmil anlayışına değinmektedir. Nitekim Allah hakikatlerini giydirdiği isimlerini insan-ı kâmilin görünen sûretine gizlemiş, onu kendisini nitelediği bütün niteliklerle nitelemiş ve onu bu özellikleriyle benzersiz yapmıştır. Bu yüzden Bosnevî ittihad ve hulûlsüz bir şekilde Hakk'ın ilminin insan-ı kâmilin ilmi, onun zâtının da insan-ı kâmilin zâtı olduğunu ifade etmektedir. Bosnevî bu mertebeye ulaşamayan kimsenin insan sûretinde olsa bile hakikatte insan olmadığını ifade etmektedir.[61] Ancak, bu mertebenin üstünde en olgun ve en mükemmele doğru giden yüce mertebeler vardır ki bu da asıl olarak Hz. Muhammed'e (sav) özgüdür. Çünkü Hz. Muhammed (sav) insan-ı kâmilin en güzel örneğidir.[62] Bosnevî, risalesinin sonlarında insan-ı kâmilin özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır:

Onlar müşahede hazretindedir, onların nazarında mahlûkun varlığı yoktur. Aksine müşahede ettiklerinde, yokluk üzere olan mümkünlerin a'yânlarını

60 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 140a; Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fî menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 30; Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 67. Bu mertebeye varan kişinin özellikleri için bkz. Kartal, "Bursa'da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî Hayatı Eserleri ve Bir Kasidesi", s. 307-308. Cem' kavramı, kul ile Rab arasında ayırımın olmadığı haldir ki, bu, tasavvuftaki "fena" halidir. Bu ayırımın meydana geldiği hal ise "fark" halidir. Bu kavramların anlamları için bkz. Afîfî, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, s. 112, 170, 341; İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, s. 301-303. Ancak Bosnevî bu kavramı Uluhiyet mertebesi için kullanmakta ve bunun sebebini de bütün isim ve sıfatların burada taayyün ettiği ve ayrıldığından dolayı olduğunu söylemektedir. Bu sebepten dolayı bu mertebeye "hazret-i cem'i cem'" de denilmektedir. Âdem bütün isimleri içine alacak şekilde yaratıldığından ona "câmi-i cem'i esmâ" da denilmektedir. Bkz. Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 67.

61 Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fî menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 29-30; Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 92-93; İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, XII, s. 328-329; Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 23-25; Baş, "Abdullah Bosnevî'nin Tecelliyâtü arâisi'n-nusûs'unda Teşbih ve Tenzihe Dair Görüşleri", s. 52; M. M. Çakmaklıoğlu, "Abdullah Bosnevî'nin Fusûsu'l-Hikem Şerhinde Velayet Düşüncesi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi II*, (2014), s. 139-140. İnsan-ı kâmil kavramına dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, s. 297-324, 325-344; Ögke, "İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu", s. 85-86.

62 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 140a; Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fî menassât-i hikemi'l-Fusûs*, I, s. 30-31; Ziyai, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö.1054/1644) ve 'Sırr-ı Yakin' Risalesi", s. 95; Muhyiddin-i Arabî, *Fusûs ül-Hikem*, s. 325-326; Çakmaklıoğlu, "Abdullah Bosnevî'nin Fusûsu'l-Hikem Şerhinde Velayet Düşüncesi", s. 140-141; Karadaş, *Muhyiddin İbn Arabî*, s. 225-226.

müşahede ederler. Onlar Hakk'ın varlığında yok olan, mutlak varlığın okyanusunda boğulan Muhammedilerin fakirleridirler. Ancak, onlar ekmeliyet mertebesinden hilafet mertebesine geri gönderilirlerse, küllî nizamı korumak için bu müşahede ve yücelikten gizli kalırlar. Böylece Hakk'ı mahlûkta ve mahlûku da Hakk'ta müşahede ederler. Fakat ilk müşahede gibi müşahede etmezler. Çünkü ilk müşahededе Hakk'ı mahlûkta gözle müşahede ediyorlardı, mahlûku da Hakk'ta akıl ile müşahede ediyorlardı. Bunu, müşahedelerden biri diğerinden gizli kalmayacak şekilde yapıyorlardı ve hatta varlıklarını, gözlerini, akıllarını tüketen sırf ilahî nurla müşahede ediyorlardı. (Hak) onları, Peygamberin (sav) şu sözüyle işaret ettiği vahdet denizine attı: "Allah'ım beni nur kıl." Allah dilediğini nuruna ulaştırır. O dosdoğru yol üzeredir.[63]

Sonuç

Abdullah Bosnevî *Kitâbü tehakkuki'l-cüz' bi sureti'l-küll ve zuhûri'l-fer' alâ sureti'l-asl* adlı risalesinde vahdet-i vücûd düşüncesinin varlık anlayışını İbn Arabî'nin veciz bir şiirinden hareketle yine veciz bir şekilde ortaya koymaya çalışmıştır. Bosnevî, İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinin 360. babında yer alan söz konusu şiiri incelerken vahdet-i vücûdun varlık görüşünü genel hatlarıyla fakat en dikkat çekici unsurlarını atlamadan belirtebilmiştir. O, bunlar içerisinde özellikle varlık mertebeleri, Allah'ın zât mertebesinde bilinemezliği, buna karşılık onun ulûhet mertebesinde bilinebilirliği, bu doğrultuda a'yân-ı sâbite kavramının önemi, görünür varlıkların ilahî isimlerin birer tecellisi olduğu, bu tecellinin insan-ı kâmilde en mükemmel sûrette gerçekleştiği konularını ele almıştır. Bosnevî'nin bu konuları incelerken İbn Arabî'nin varlık düşüncesine olduğu gibi bunlarla ilişkili diğer felsefî-tasavvufî konulara olan hâkimiyeti de gözden kaçmamaktadır. Bunu özellikle, onun görüşlerini İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem* ve *Fütûhât-ı Mekkiyye* adlı eserleriyle yaptığımız karşılaştırmalarda görebilmekteyiz. Elbette Bosnevî, serdettiği düşüncelerinde büyük oranda İbn Arabî etkisindedir. Zira onun bu risalesinde vahdet-i vücûd düşüncesinin varlıkla ilgili hemen hemen tüm kavramlarına yer verdiğini görebilmekteyiz. Bosnevî'nin bu genel yaklaşımı, elimizde olan diğer risalelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bütün bunların ortaya çıkarılması bir yandan İbn Arabî'nin düşünce dünyasını anlamaya yönelik katkılar sağlamakta bir yandan da Bosnevî'nin sahip olduğu düşünsel birikimi görmemize yardımcı olmaktadır. Bosnevî'nin diğer bazı risalelerinin incelenmekte olduğunu bilmekle birlikte henüz ilim dünyasının istifadesine sunulmamış olanlarının da ele alınmayı beklediğini ifade etmeliyiz.

63 Bosnevî, *Kitâbü tehakkuk*, vr. 140 a, 140b.

Kaynakça

el-ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs ammâ'ş-tehera mine'l-ehâdîsi alâ elsineti'n-Nâs*, Tlk: Ahmed el-Kalâş, IV. Baskı, Beyrut 1996, c. II.

ADDAS, Claude, *İbn Arabî Kibrit-i Ahmer'in Peşinde*, trc. Atila Ataman, İstanbul 2004.

AFFİFİ, A. E., *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, trc. Mehmet Dağ, Ankara 1974.

Ebu'l-Ala, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, trc. Ekrem Demirli, İstanbul 2006.

ALİYYÜ'L-KÂRİ, Nureddin Ali b. Muhammed, *el-Masnûa fi ma'rifeti'l-hadisi'l-mevzûa (Mevzûatu's-suğra)*,thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, Haleb 1969.

BUHÂRÎ, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail el-Cu'fî, *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul 1401.

BAŞ, Derya Çakır, "Abdullah Bosnevî'nin Tecelliyâtü arâisi'n-nusûs'unda Teşbih ve Tenzihe Dair Görüşleri", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 31 [2013/1], ss. 33-56.

BOSNEVÎ, Abdullah, *Kitâbü tehakkuki'l-cüz' bi sureti'l-küll ve zuhûri'l-fer' alâ sureti'l-asl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 2129/25, vr. 137-140.

Abdullah, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, Matbaa-i Amire, 1290, 2 cilt.

Abdullah, *Kitâbü enfesi'l-vâridat fi şerhi evveli Hutbeti'l-Futûhât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 2129/26, vr. 140-144.

CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara 1997.

CHİTTİCK, William, *Hayal Alemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, çev. Mehmet Demirkaya, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

COŞKUN, İbrahim, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 9, sa. 21, Ocak-Haziran 2008, "İbnü'l-Arabî" Özel Sayısı-I, ss. 117-143.

ÇAKMAKLIOĞLU, M. M. , "Abdullah Bosnevî'nin Fusûsu'l-Hikem Şerhinde Velayet Düşüncesi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi II*, (2014), ss. 126-146.

ÇEÇEN, Mehmet Korkut, "Eski Kimyada Kibrit-i Ahmer Teriminin Klasik Türk Şiirine Yansımaları", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 7/3, Summer 2012, pp. 759-780.

DEMİRLİ, Ekrem, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009.

ERTUĞRUL, İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, haz. Mustafa Kara, İstanbul 2008.

İBN ARABÎ, Muhyiddin, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli, XII, İstanbul 2010.

Muhyiddin, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli, XIII, İstanbul 2010.

Muhyiddin-i, *Fusûs ül-Hikem*, trc. Nuri Gencosman, İstanbul 1992.

İZUTSU, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, trc. Ahmed Yüksel Özemre, İstanbul 2005.

KAM, Ferit, *Vahdet-i Vücûd*, sad. Ethem Cebecioğlu, Ankara 1994.

KARA, Mustafa, "Abdullah Bosnevî", *DİA*, 1988, I, 87.

Mustafa, "Osmanlı Dönemi Sûfîleri ve Tasavvufî Düşüncenin Renkleri", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, c. 12, sa. 3-4, 1999, ss. 269-272.

KARADAŞ, Cağfer, *Muhyiddin İbn Arabî*, İstanbul 2008.

Cağfer, "Muhyiddin İbn Arabî'nin İtikadı", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 9, sa. 21, Ocak-Haziran 2008, "İbnü'l-Arabî" Özel Sayısı-I, ss. 67-94.

KARTAL, Abdullah, "Bursa'da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî Hayatı Eserleri ve Bir Kasidesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sa. 6, Bursa 1994, ss. 297-311.

Abdullah, "Sadreddin Konevi'nin Osmanlı Düşüncesine Etkisi: Abdullah Bosnevî Örneği", *II. Uluslar arası Sadreddin Konevi Sempozyumu Bildirileri*, Konya 2014, ss. 138-142.

Abdullah, "Türkçe İlk Fusûsu'l-Hikem Şerhi: Tecelliyâtü Arâisi'n-Nusûs fî Manassâti Hikemi'l-Fusûs", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. 8, c. 8, 1999, ss. 305-315.

Abdullah, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, MÜSBE Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

ÖGKE, Ahmet, "İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 9, sa. 23, Ocak-Haziran 2009, "İbnü'l-Arabî" Özel Sayısı-II, ss. 75-89.

TAHİR, Bursa Mebusu Muhammed, "Şârihu Fusûs Abdullah Bosnevî", *Sırat-ı Müstakim Dergisi*, sa. 137, c. 6, 7 Nisan 1326, ss. 104-105.

Bursalı Mehmed, *Osmanlı Müellifleri I-II-III ve Ahmed Remzi Akyürek Miftahü'l-Kütüb ve Esami-i Müellifin Fihristi*, haz. Mustafa Tatçı-Kemal Kurnaz, Ankara 2000.

TATLI, Bekir, "Fusûsu'l-Hikem Şârihi Abdullah-ı Bosnevî'ye (ö.1054/1644) Ait Bir Risale: Er-Risale Fi Temessüli Cibril", *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 6, sa. 15, 2006, ss. 301-310.

TÜRER, Osman, "Harîrîzade'nin Sülûkun Mertebelerine Dair Bir Risalesi: Feyzu'l-Muğnî Min Sırri Hadisi Men Talebenî", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 9, sa. 23, Ocak-Haziran 2009, "İbnü'l-Arabî" Özel Sayısı-II, ss. 37-51.

ZİYAİ, Ali Ekber, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö.1054/1644) ve 'Sırr-ı Yakin' Risalesi", *Misbah Dergisi*, yıl 3, sa. 9, Sonbahar 2014, ss. 81-96.